

Hőzöngő-e Petur bán?

A Nemzeti Színház Both Béla rendezésében február második felében felújította a Bánk bánt. Nagy érdeklődés előzte meg a korszerűnek ígérkező felújítást. Az előadás azonban - minden dicséretre méltó törekvése ellenére - nem hozott valami emlékezetesen rendkívülit. A kritikák is meglehetősen megoszlottak. Voltak dicsérők, de voltak rosszállók is.

Az ideai rendezés fő célját, hogy Bánk bánt megtisztítsa az idők folyamán ráarakódott idegen elemtől, s szabadon engedje érvényesülni Katona József eszmei mondanivalóját, csak helyeselni lehet. Kérdéses azonban, hogy a mód, amellyel ezt megpróbálta érvényesíteni, minden tekintetben helyes-e. És főleg helyesek-e azok a kritikai megállapítások, amelyek ezt jóváhagyólag, dicsérve megszülettek?

A korszerűsítés egyik módja ugyanis az volt a Magyar Nemzet kritikája szerint, hogy „a nyolc év előtti felújításnál még inkább tisztázott Petur-értelmezéssel adott pontosabb iránytűt a dráma igazi eszméjének a befogadása elé”. A Népszabadság színházi beszámolója még világosabban igyekszik a köztudatba vinni az új koncepció helyességét, hangsúlyozva, hogy az előadás a drámát bekapcsolja a politikai mába, ennek korszakos problémái közé, s így nem az idegen elnyomás elleni harc kerül az előadás középpontjába, hanem a realpolitikus józan mérlegelése. Ennek a létrehozásához azonban Petur szerepvonalának az átértékelésére volt szükség, mert az ő alakja állott mindig a korszerű értelmezések útjába. Le kellett eresztetni Petur figurájáról a „nacionalista gőzt”, s a korszerűen értelmezett játék eredményeként megkaptuk Petur igazi körvonalait. Legnagyobb meglepetésünkre: „egy hőzöngő nemes alakját, olyanét, aki a gyakorlatban nem vállalja szájálásainak következményét, és akit az indulatoskodás elsodor a realitások számbavételéről”.

Nem akarunk rendezőink bátor kezdeményezéseivel vitába szállni, sem kritikásaink Bánk bánnal kapcsolatos újszerű meglátásait lekicsinyelni, de úgy érezzük, Peturnak ilyenszerű elképzelésében és felfogásában nincs igazuk. Tény és való, hogy a váradi ispán alakjához, főleg színpadi alakításához, idők folyamán hozzátapadtak bizonyos hamiskás, görögtüzes hazafiaszkodó vonások is, amelyektől meg kell tisztítanunk. Ehhez azonban ne csak maga a rendezői elképzelés vagy kritikusai belelátás legyen az egyetlen támpont. Ezek mögött ott kell állnia a költő elképzelése és szövege aranyfedezetének is. Sajnos, ezt jelen esetben nem találjuk.

Hogyan is alakulhatott ki ez a torz Petur-felfogás? Petur hosszú időn át népszerűbb alakja volt a drámának, mint maga Bánk. Érthető, mert ő az idegenekkel szemben való nemzeti ellenállás fő képviselője, a közönség nagy része (különösen az 1867 utáni oppozíciós nemzedék) ezt tudta legjobban felfogni. Ennek némileg ellenhatásaként a felszabadulás utáni irodalomtörténet megítéléseiben, amikor a dráma társadalmi vonatkozásai is behatóbb vizsgálat alá kerültek, Petur már sokat veszít fényéből: „Petur bán - Bánk

Egressy Gábor mint Petur bán

A spanyol bojóthiak is idegenek, mégsem gyűlöli őket Petur. Sőt szereti, leghívebb barátainak tartja. Mikhált, az idegent küldi a királynéhoz bizalmas követnek. Régibb barátság szálai fűzik őket egybe (nemcsak azért fordul hozzájuk, hogy Bánk megnyerésében segítségére legyenek). Ez a barátság vezeti a spanyol Simont az összesküvők közé, ezért „úszott a folyó szerint”, és ezért sietett élete kockáztatásával is Peturhoz, „hogy ... veszély közt lenni hallja”.

Petur igenis szenvedélyesen gyűlöli az idegeneket, de csak a merániakat. Téved tehát Gyulai Pál, midőn ilyen erősen fogalmaz: „az idegenek iránti gyűlölete nemcsak monómánia”. Nem rövidlátó sovinizmusról van itt szó, hanem a felismert ellenség gyűlöletéről. Ez pedig nem negatív vonás, nem fogyatékoság, hanem érdem. Az idegengyűlölet különben sem csak Petur jellemző vonása volna a drámában, hanem mint Mikhál szavaiból tudjuk, a köznépe is. Azonban ez is a merániak harácsolásával magyarázható.

Úgy érezzük, még asszenyellenessége is elsősorban csak inkább ennek a királyasszonynak szól.

Katona szövegének tüzetes elemzése után túlzottan sötét tónusúak Peturról azok a megállapítások is, hogy szűklátókörű, kissé korlátolt, nem látja a realitásokat, főleg pedig, hogy csak a nemesi elégedetlenség szószólója, csak a nemesi sérelmekkel törődik, a népet nem látja meg, semmi köze a néppel. Túlságosan szimbolikusan szoktuk ilyenkor értelmezni azt a tényt hogy a drámában Petur „nem találkozik Tiborccal”. Ha nem rendelkezik is olyan széles horizontú látókörrrel, mint Bánk, azért korántsem korlátolt vagy szűklátókörű. Nem szájal összevissza szenvedélyesen, híres kifakadásaiból kiderül, tudja miért harcol, a célt is látja. Szavaiban nemcsak nemesi gravámenek vannak, de megtalálható bennük az egész akkori „querala Hungariae”. Sőt érdekes, hogy ő is, miként Rákóczi híres kiáltványa, először a nép sérelmein kezd, csak azután szól a törvénytíprásokról, a nemesség szabadságának a korlátozásáról. Talán Katona nyelvének tömörségével magyarázható, hogy kissé rejtve maradnak ezek a vonatkozások, és nehezebben vesszük észre, hogy Peturnak határozott forradalmi programja van. Ha jobban figyelmezzünk szavára, megértjük, hogy sérelmezi:

1. A népnek a merániak által való kiszipolyozását („Panaszát | Nem hallod elnyomatott | Hazádnak és nem látod, mint potyog | Hazádfiainak orcáján le könnye? | Ez a merániaknak izzadoz: | Amaz merániaknak a hasát | Hizlalja vérverejtékével: ez | Bőrét siratja, mert merániak | Takargaták be abba testöket.”).

2. A magyar nép fiainak idegen érdekekért idegen országba, igazságtalan támadó háborúba való elvitelét („... a szegény Micziszlavicz Miciszláv | Mit véte, a meráni büszke asszony | Hogy tartományait kívánja el? | Bánk bán! barátaim! a szülők Polyák- | Ország felé néznek kisírt szemekkel, | Mert tán fiuk Endrével ott vezett...”).

3. Ugyanakkor idehaza a meráni zsoldosoknak a magyar nép által való költséges tartások, azok garázdálkodását („... kihúzta a szegény | Magyarinak a kezéből a kenyért, s azt | Megette a meráni fegyveres...”).

Gondoljunk csak a Katona korában is meglevő beszállásolásokra, „porcióra” és „forspontra” e két sérelemnél. Vagy méginkább a 48-as tizenkét pont 10. pontjára.

Ez a három panasz nyilvánvalóan nem a nemesi osztály sérelmeire vonatkozik, hanem igenis a nép szenvedéseinek, bajainak a meglátásáról tanúskodik. Igaz, hogy a költő itt csak tömören, mintegy madártávlatból érinti e bajokat, de csak azért, hogy majd részletezve annak az ajkáról szakadjanak fel ismét Bánk előtt, aki e bajokat nem felülről szemléli, hanem bennük szenved, rajta csattannak. Ez éppen a művészi megoldás.

Végül a 4. a merániak pazarlásainak a felpanaszolása is ott van („Honnan volt az a kincs?!” - mondja Petur Bánknak a Thuringiába küldött ajándékokról - „Bánk, nem felelsz? - | Tulajdonunkat elvvevé s od’adta a hazájabeli cinkosainak...”). Ez is csak a nép számláján futó panasztétel, hiszen ő a „misera plebs contribuens”, az adózó.

Csak ezután, a nép bajainak elsorolása után jönnek a nemesi sérelmek, ha Petur osztályhelyzeténél fogva, érthetően valamivel hevesebb hangsúlyt kapnak is nála: 1. a magyar nemesek várainak lebontása, meráni fegyveresekkel való megrakása, 2. a magyar nemeseknek a hivatalokból való elbocsátása, helyette üres címek osztogatása, 3. a nemesség szabadságbeli jussainak a korlátozása.

Az sem Petur rövidlátását mutatja, hogy észreveszi a királynében a magyar nemeseket megosztó ravaszságot („divide et impera”): jól tudja „azon mindennapi | Fogást, miképp kelljen az alattvaló | Nagyoknak orrára az édes reménység | Üvegszemét nevetve tenni fel...” Sőt éppen Bánkkal kapcsolatban is nyíltan megmondja: „Az olyanoknak, mint te vagy, nagy úr | Ó rang, ígéret és aranyhegyek | Zacszkóba zárt szelével el tudá | Mázos kegyelmét osztani...” Hogy ezt is jól látja, megerősítik a szemfüles Biberach észrevételei is („... hisz a királyné prüszkölő- | Becs-rang-porától egész bolondulásig | elszedülél te...”). Persze Bánk nem szédült el, csak a látszat volt az, de sokan elszedülhettek, nemcsak Petur sógora, Ráskai Demeter. (Vö. a XIX. sz. eleji, Bécs köré tömörülő aulikus főnemesek). Az ilyenekre mondhatja Tiborc is keserűen: „... oh, magyar se gondol | Már oly sokat velünk, ha zsebe tele van...” Ezért nehéz Peturnak is az összeesküvéshez megfelelő nemeseket találni („Sértsd meg csak, összetörni kész, de adj | Neki hirtelen vagy egy jó szót s világot | Teremtve összerontja ellenségidet.”).

Bánk ugyan Peturt annak érzéseire hatva leszereli, de csak ideig-óráig. A forradalmi hév nem szalmaláng nála. Szégyenkezve ellágyulásáért tovább folytatja a harcot, s Bánk sorsától függetlenül, vagy tán érte is aggódva előrehozza a tett idejét. Megfontoltságának és önmérséklésének adja a tanújelét azzal, hogy Bánk hatására, Mihálra is hallgatva megpróbál „törvény s

szokás" szerint cselekedni, Mihált elengedi a királynéhez követségbe. Hogy pedig a nép panasza nem véletlenül került Bánk előtti heves kirohanásába, hanem az országos panasz szerves részének tartja, mutatja, hogy a Mihált által a királyné elé ultimátumszerűen („erőszakos rimánkodás" mondja róla később Bánk) előterjesztett kérésekben ismét ott hangoztatja. Így követelik:

1. Az igazságtalan háború befejezését („oh add vissza ... A nyugodalmat, békességet és | Az életen való gyönyörködést...").

2. A nép sanyargatásának, kirablásának a megszüntetését („A volt vagyont, a test-lelki meg- | Elégedést, fazekok mellől a | Fát, ételökből a húst és ágyokból a | Szalmát -", „Mert bizony ezt raboltad el, | S od'adtad a saját hazédbeli | Udvornikidnak...").

Nyilvánvaló, hogy a tűz mellől a fát, a fazékból a húst, az ágyból a szalmát nem Peturéktól, hanem a parasztoktól, Tiborcéktól rabolták el.

Ismét csak e népi követelések után jönnek a nemesek sérelmei:

1. A magyarok elbocsátása hivataljaikból („Te ok nélkül bocsátád | El hivatalaikból a magyar | Alattvalóidat s tiédet tevéd | Helyükbe."). Megjegyzendő, hogy e sérelemben nemcsak nemesi, hanem népi sérelmek is akadnak. A királyné még magyar szolgákat is bocsátott el, hogy helyükbe merániakat tegyen. (Bánk is felrója neki.)

2. A nemesek várainak lerombolása, merániaknak való átadása („... leron-tanád az ősi | Szép várakat s od'adtad a tulajdon | Felekeztednek...").

Hogy a követségre a költő Mihált alkalmazza, s az, noha a királynőnél arra hivatkozik, hogy belőle „nem a részrehajlás vagy a haszon beszél", mégis olyan határozott együttérzéssel mondja: „add vissza híveidnek azt, amit el-raboltál", ezzel azt akarja érzékeltetni, hogy Petur a békétlenekben újra felszította a „kilobbant hazafiságot", úgyhogy most már eltökélt, mindenre elszánt emberekről van szó, akik „mohón kívánnak bánni a dologgal".

Petur világosan látja az okot és a célt, de igaza van Orosz Lászlónak, midőn olyan találón állapítja meg róla: „szervezkedéshez nem érte is összeesküvést szervező". Szervezkedése ugyanis nincs kellőképpen előkészítve. Az udvari bál éjszakájára először gyűjti egybe a jelölteket, s már másnap éjjel „cél"-hoz akar érni („És olyan hamar" - jegyzi meg Simon is). Ezért olyan határozatlanok és ingadozók még ezen az összejövetelen. A szervezés nehézkessége azonban nemcsak Petur hozzá nem értésén, hanem a nemesek fentebb érintett megosztottságán is múlik: leveretésük pedig a királyi sereg váratlan hazaérkezésén.

De hát Petur nem oly tragikusan magyar ebben is?

Petur Bánk igen nagyra becsüli. Nem egyszerű ismerőse, hanem régi jó barátja. Tudja róla, hogy szívére lehet hatni. Él is ezzel, midőn egy kis időre lecsendesíti, s bizonyos, hogy az ő hatása van abban is, hogy hajlandó lesz a „törvény s szokás" szerinti útra is, noha meg lehet győződve annak sikertelenségéről. De Petur is hatással van Bánkra. Az az elképzelés ugyanis, hogy itt „csak Bánk tudja az igazságot, alaposan ismeri az országnak és népének helyzetét, és ő az, aki minden lojálításával együtt változtatni akar" ilyen merev

fogalmazásban téves. Hiszen Bánk jelleme előttünk fejlődik az előrelendítő forradalmi hatásokon és visszahúzó feudális erők legyőzésén keresztül odáig, hogy felindulásában elköveti a zszarnokölést az országos forradalom elkerülése végett. Maga vallja be: „Vak voltam én is udvarodban, de | Már látok”. Kétségtelen, sokat látott országjáró útján, de hogy igazán mindent lásson, ahhoz Petur és Tiborc is kellett. A nép szenvedéseinek a meglátásához főleg országjárása és Tiborc segítik hozzá elsősorban, bár - mint láttuk - erre Petur is határozottan figyelmezteti. Mégis végső elhatározásához a döntő hatást „kedves bátyj”-tól kapja. A királynéhez küldött, de tömlöcbe kerülő Mikhál példáján rádöbben, hogy vitájukban neki volt igaza: csak a forradalmi út járható, a zszarnok meg nem szelődül, a közeledésre csak hitszegéssel felel.

Ennek a felismerése tüzei már Bánkot a királynénál, ahol nem mentegeti többé, hanem kárhoztatja, hogy Gertrudis megveti a magyarokat, pazarolja az ország vagyonát, törvénytíprásokat követ el, a nép kegyetlen sanyargatója, s így a gyűlölet méltó tárgya meráni környezetével együtt. Ennek az emléke tölti el a király előtt is, s szavában ott zúg tovább a már holt ispán lázadása is: „Felért az égre a sanyargatott | Nép jajgatása ... Zendülés vala mindenütt, s csak ő vala | A gyűlöletnek tárgya”.

Petur a végsőkig kitart elvei mellett, s ha Bánk nem előzi meg, ő ölte volna meg Geretrudist lázadó társaival. Végül is halálával pecsételi meg elvhűségét. Hol találjuk itt, hogy „a gyakorlatban nem vállalja szájálásainak következményét”?

Peturban és programjában tehát nem is annyira a XIX. század eleji önző, csak kiváltságait védő magyar nemes alakját kell látnunk, mint inkább azét a későbbi réteget, amely majd „érdekegyeztetésben” látja az elnyomás elleni harc sikerét (Kölcsey, Kossuth), s ha kell, kész a forradalomra, sőt még arra is, hogy nemesi előjogairól lemondjon, „ha a hazája boldogságán segít ezen szabadság eltörlése”. Milyen messze áll ez a Petur a korszerűnek gondolt „hözöngő” Peturtól! Katona, kétségtelen, nem olyanakk álmodta. Mi sem állt tőle távolabb. Máskülönbem nem az ő alakjára adta volna drámája minden magyar kornak szóló, mindenkor korszerű üzenetét, epigrammába sűrített eszmei mondanivalóját:

„Csak összetett kezekkel virrasztok,
Hogy majd helyettünk fog dolgozni a sors?”

(Forrás, 1970. 4.)